

Наливайко Д.С.

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ XVIII СТ. РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНИ В НІМЕЧЧИНІ, ЇЇ ЕТАПИ Й ТЕНДЕНЦІЇ

У статті дається загальний обрис рецепції України й української історії в Німеччині та німецькомовних країнах XVIII ст., її етапів, провідних закономірностей і характерних тенденцій. Розглядаються як ті явища, що охоплюються парадигмою Просвітництва, так і ті, що перебувають поза нею.

В історії багатомісячних взаємин України й Німеччини, що бере початок у ранньому середньовіччі, XVIII ст. належить до найбільш примітних епох. Тим аспектом цих взаємин, який у XVIII ст. розвивався найбільш динамічно, є пізнання України в німецькомовному світі та її рецепція. У цьому процесі досить чітко вирізняються кілька етапів, кожному з яких притаманні характерні провідні тенденції. XVIII ст. - це час Просвітництва, великого ідейного руху, що відіграв активну роль і в розвитку тогочасних українсько-німецьких культурних зв'язків. Виразно позначився він і на пізнанні та рецепції України в німецькомовному світі, проте цей процес не слід замикати в рамках Просвітництва, були в ньому й такі явища, що перебувають за межами цього руху, а то й протистоять йому.

Перший етап українсько-німецьких взаємин XVIII ст. охоплює перші його десятиліття. В цей період у Німеччині, як і в інших країнах Західної Європи, спостерігається новий значний, після Хмельниччини, спалах зацікавленості Україною, пов'язаний з гетьманством Мазепи та його спробою звільнитися від московського ярма й здобути незалежність. Про хід Північної війни та участь у ньому українського козацького війська (до 40 тисяч), про Мазепу і його перехід на бік Швеції, про Полтавську битву і її наслідки для України докладно інформували в своїх репортажах західні дипломати й резиденти, про них багато писала тогочасна преса, згодом вони висвітлювалися в мемуарах та історичних працях.

Особливо значний резонанс всі ці події викликали в Німеччині, що пояснюється не тільки її більшою географічною близькістю до

України, а й тим, що її територія теж була ареною Північної війни. Саме німецька преса, зокрема, такі часописи, як "Historische Remarques", "Neue eroffneter Historische Bilder-Saal", "Die europaische Fama", давали найбільш докладну й достовірну інформацію про події в Україні. Причому це була інформація з перших рук, від свідків та учасників подій, тоді як преса інших західних країн нерідко передруковувала або переповідала те, що раніше з'являлося в німецьких газетах. До них дописували дипломати й резиденти, військові й вчені, що перебували на російській, а також шведській і польській службі. Разом з тим зазначеними геополітичними обставинами пояснюється більша залежність німецької преси від воєнно-політичної кон'юнктури. Певна її частина різко змінила тон у трактуванні Мазепи й подій в Україні після Полтавської битви зважаючи на близькість царських військ.

Загалом же західні, зокрема німецькі, джерела дають цінний і в основному об'єктивний матеріал про бурхливу й складну епоху історії України. І що важливо зазначити, вони спростовують ту офіційну версію подій в Україні, "зради Мазепи", яка була спішно виготовлена в канцелярії Петра I і якої дотримувалися як в царській Росії, так і в СРСР. Як показують ці джерела, "зрада" Мазепи була відповіддю на політику Петра I щодо України, спрямовану на повну ліквідацію її автономії, прав і привілеїв козацтва. Пруський посол Кайзерлінг доповідав з приводу переходу Мазепи на бік Карла XII: "Не слід думати, що цей чоловік, якого народ так любить, як і шанує, не має своїх прихильників. Козаки дуже невдоволені московським урядом, який жорстоко з ними поводить і часто порушує їх

вольності" [1]. У спогадах вюртемберзького принца Масиміліана-Емануеля, який командував в армії Карла XII драгунським полком, говориться, що "козаки - це вільний народ, який не хоче бути ні під Польщею, ні під Москвою", що політика обмежень і ліквідації автономії викликала обурення у них і їхнього гетьмана" [2]. Ф.Й.Штраленберг слушно зазначає у своїх мемуарах, що коли Мазепа "вирішив перейти на бік шведів, його наміром було зробити свою країну незалежним королівством" [3].

Другий етап українсько-німецьких культурних взаємин XVIII ст. припадає на його середину. В аспекті пізнання й рецепції України в Німеччині він означений появою низки творів "літератури факту" - реляцій, описів подорожей, мемуарів тощо, які знайомили німців з різними сферами життя тогочасної України й сприяли більш широкому й різнобічному її пізнанню. В них знаходила відбиття й боротьба козацтва з царським урядом за збереження автономії, за свої права й привілеї. Про це, зокрема, йдеться в "Історичних, політичних та воєнних мемуарах" К.Г.Манштейна, які містять розділ "Руки козаків і що це за народ". У деяких пам'ятках знайшло відображення культурне життя тогочасної України. Серед них слід згадати "Повідомлення про різноманітні визначні пам'ятки" (1759) Х.-В. Хегельмаера, в яких розповідається про Києво-Могилянську академію, про організацію навчання в ній, про студентів і професорів [4]. Необхідно вказати тут і на нарис Я.Штеліна "Відомості про музику в Росії" (1759), де значне місце посідає розповідь про українську музику і композиторів, зокрема, про М.Березовського; цікаво, що, говорячи про композиторів Петербурга, він виділяє дві групи: італійську та українську [5]. Своєрідним підсумком пізнання України в Німеччині середини XVIII ст. можна вважати синтетичну працю А.Ф.Бюшінга "Нові землеписи" (13 томів, 1754-1777), де подаються узагальнюючі географічно-історичні описи українських земель. Тут в описі Києва йдеться й про "Київський університет", тобто Києво-Могилянську академію і зазначається її важлива роль у розвитку освіти в Україні [6].

Про останню третину XVIII ст. можна говорити як про період піднесення в пізнанні України в Німеччині й про прояву в ньому нових форм і тенденцій. В цей період центр вив-

чення слов'янського світу, в тому числі й України, зміщується в Німеччині до Геттінгена, який стає визначним осередком славістики, котра визначається як наукова галузь. При Геттінгенському університеті склалася група вчених-просвітників (Галлер, Гебгарді, Шлецер, Гмелін, Майнерс, Гайне та інші), які активно цікавилися слов'янським світом і зробили вагомий внесок у його вивчення, їхній науковий орган "Göttingischen Gelehrten Anzeigen" систематично друкував матеріали, розвідки й рецензії зі слов'янської проблематики. В університеті читалися лекції з історії Росії та Польщі, в яких висвітлювалася історія Київської Русі й деякі пізніші періоди української історії.

На сторінках названого наукового часопису друкувалися також матеріали про Україну й рецензії на видання про її тогочасний стан та історію. Так, у 1772 р. були надруковані "Нотатки по дорозі з Петербурга в Крим" невідомого автора, де значне місце посідає розповідь про Україну. Зафіксовано в нарисі невдоволення українського народу російським пануванням і зазначається: "Весь народ з приємністю згадує часи, коли він мав власну державу (Гетьманщину. - Д.Н.) і з обуренням дивиться на намагання уряду позбавити його широких прав, якими він раніше володів" [7]. Добре було поставлено в геттінгенському часописі рецензування книг і публікацій про слов'янський світ, у тому числі й повністю чи частково присвячених Україні. Так, у 1762 р. М.Х.Шпренгель відрецензував багатотомну "Історію Росії" Ш.Левека, в якій викладені деякі періоди й події історії України, в 1788 р. К.Гаммерсдорфер опублікував простору рецензію на "Аннали Малоросії" Ж.Б.Шерера, в 1793 р. А.Майстер рецензував "Подорож з Верхньої Сілезії на Україну" Гаммарда тощо.

Ватажок геттінгенських просвітників, відомий вчений і письменник А. фон Галлер в політичному романі "Альфред, король англо-саксів" (1772) до своїх роздумів про досконалий суспільно-політичний устрій залучив "республіку запорожців" як завершене втілення певних "конституційних принципів". А саме, в Запорозькій Січі він побачив повний вияв "нерозумної рівності" й "надмірної свободи", що призводить до застаття натовпу й анархії [8].

У німецькій україніці останньої третини XVIII ст., як і у французькій, на перший план виходить історіографія, причому її інте-

реси зосереджуються головним чином на історії Козаччини. Спостерігається також зацікавлення українською історіографією XVIII ст., "козацькими літописами" - їх перекладають й публікують німецькою та французькою мовами. Це сприяло ґрунтовнішому й адекватнішому пізнанню історії України, розширенню його джерельної бази. Та найважливіше те, що в цей період остаточно складається просвітницька концепція минулого України як драматичної й повчальної історії миролюбного й працьовитого народу, який зазнав поневолення з боку сусідніх феодальних монархій і протягом століть у нерівній боротьбі виборював свободу. Зародки цієї просвітницької моделі української історії знаходимо вже у Вольтера, в його "Історії Карла XII" (1731), де Україна характеризується як "країна, що завжди прагнула свободи" й наполегливо боролася за її "здобуття" [9]. Ця концепція формувалася в наступні десятиліття, а завершене вираження знайшла в творах просвітників останньої третини XVIII ст. Так, німецько-французький вчений та історик Йоган Бенедикт (Жан Бенуа) Шерер писав у вступі до своїх "Анналів Малої Росії": "Українські козаки були спокійним народом; на узурпації польських аристократів і кліру вони спершу відповіли поступками; пересвідчившись згодом, що ті замислюють їх уярмити, вони взялися за шаблі, щоб скинути те тяжке ярмо і вдовольнити своє прагнення до невідчужливості. Так цей народ, багатий спогадами про славних предків, скинув ярмо неволі, і саме цього йому не можуть пробачити" [10].

Ця книга Шерера, писана французькою мовою, німецькою мовою з'явилася через рік у скороченому перекладі К.Гаммерсдорфера і під зміненою назвою ("Історія українських і запорозьких козаків", 1789); скорочення зроблені перекладачем переважно за рахунок другого її тому, що містить документальні матеріали з історії України. З наведеного формулювання просвітницької концепції української історії, що дав Шерер, розпочинається відома "Історія України та українських козаків" (1794) Й.Х.Енгеля, який теж виходить з цієї концепції. Я не буду тут зупинятися на праці Енгеля, яка досить ґрунтовно вивчена, скажу лише, що вона була першим повним і систематизованим викладом історії України, близьким за своїми засадами до історіографії XIX ст.

Подібні тенденції в трактуванні минулого України проявляються і в інших німецьких істориків, зокрема, у таких відомих на той час авторів праць із загальної історії, як Д.Е.Вагнер і Л.Шпіттлер. Обоє їх передусім цікавило козацтво, його визвольна боротьба й суспільний устрій, вироблені ним "конституційні принципи". З симпатією ставилися вони до боротьби козацтва з польським і російським пануванням. Так, розповідаючи про Хмельницького, його війни з Польщею і приєднання до Росії, Вагнер зауважує, що для України це не був вихід і в скорому часі гетьману довелося розчаруватися й шукати нових союзників чи протекторів [11]. Ворог російського деспотизму, Шпіттлер брав під захист "становий устрій" козацької України й протиставляв його московському абсолютизму.

У підході до України та її історії в їх співвідношенні з Російською імперією тогочасні німецькі історики (та й не тільки вони) поділялися на дві групи, які можна назвати "централістами" й "автономістами". Перші розглядали Україну як частину Росії, а її історію - як складову російської історії; особливо виразно проявляється це у Шлецера та його послідовників. Другі дивилися на історію України як на окремий процес, що не розпорошується й не розчиняється у загальноімперському, визнавали її права на автономію і незалежність. Цей підхід найпоцінованіше проявився у Шерера, який, наприклад, в "Історії комерції в Росії" (1783) чітко диференціює власне російську історію комерції та історію комерції в Україні, і першу розпочинає з давнього Новгороду, а другу - з давнього Києва. На відміну від Шлецера, який ототожнював Україну з Росією і Київську державу трактував як російську, Шерер висловлює діаметрально протилежний погляд: "Україна, - пише він, - мала колись своїх правителів, їхньою резиденцією був Київ і їхня влада простягалася тоді на Великої Росії" [12].

Після приєднання Галичини до Австрійської імперії внаслідок першого поділу Польщі (1771) віденський уряд організовує вивчення нової провінції та її історії. Наприкінці XVIII ст. з'являється в різних містах Австрії і Німеччини кілька книг з історії Галичини й Лодомерії (Волині). Це "Історія королівства Галичини й Лодомерії" (1788)

Гебгарді, геттінгенського вченого, "Давня й нова історія королівства Галичини й Лодомерії" (1792) Гоїте й Бошньє, "Історія Галича й Володимира" (1792) Енгеля. Мета цих видань, як писав Енгель у названій праці, полягала у "роз'ясненні й захисті права австрійської корони на володіння цим королівством"; це право в XIV ст. було узурповане Польщею, тоді як належало воно угорським королям, що їхнім законним спадкоємцем і став австрійський імператор. Але зміст названих творів не зводиться до цієї політичної тенденції, вони містять також докладне висвітлення історії Галицько-Волинського князівства та подальшої долі українських земель, які входили до цієї держави.

Приєднання Галичини до Австрійської імперії викликало також появу пам'яток "літератури факту", серед яких слід виділити "Листи про Галичину" (1786) прозаїка й драматурга Ф. фон Краттера. В цій двотомній праці, написаній з чітко виражених просвітницьких позицій, автор ставив своїм завданням всебічно змалювати Галичину, життя різних класів і прошарків суспільства, "описати як добре, красиве, гідне поваги, так і погане, зле, огидне, описати все таким, яким побачив у натурі" [13]. В перших одинадцяти розділах книги знаходимо докладну розповідь про недавно відкритий Львівський університет. Описуючи його, Краттер висловлює рішуче невдоволення тим, що головним в ньому є теологічний факультет, він вбачав в цьому неподоланий вплив середньовіччя. Справжніми вогнищами просвіти, твердить він, є інші факультети - юридичний, медичний і філософський. Слід ще зазначити, що Галичину автор вважав одвічною українською землею, а її основним і корінним населенням - "русинів або русняків".

Своєрідний інтерес до України виявив Гердер, що пов'язано з його концепцією слов'янства і слов'янської культури. Як відомо, слов'яни бачилися йому молодими й повними нерозтрачених сил народами, які мають оновити європейську цивілізацію, внести в неї дух гуманності й гармонії. З ними, з їхнім внеском уявлявся йому майбутній розквіт європейської культури на нових, природних засадах. У слов'янському світі Гердер був схильний особливе місце відводити Україні, вважаючи, що завдяки чудовим природним умовам, суто слов'янському, тобто землеробському способу життя її народу, в ній втілюється слов'янська сутність і слов'янські нерозкриті можливості. В "Щоденнику подорожі 1769 року" він пророкував: "Україна стане новою Грецією. Чудове небо, що розкинулося над цим народом, його весела вдача, музикальність, родючі ниви тощо дадуть одного разу щедри плоди. З безлічі малих диких племен, якими були колись і греки, виникне цивілізована нація" [14]. Але цьому пророцтву Гердера, як і загалом його пророцтву про слов'янство, не судилося збутися.

Гердер виявляв інтерес до українського фольклору й оцінював його дуже прихильно, а думи він відносив, поряд з англійськими баладами, іспанськими романсами й скандинавськими сагами, до найвищих досягнень народної поезії. Але не тільки висловлювання Гердера про Україну та її народну творчість, а й весь комплекс його ідей, гердеризм, намічали новий підхід до неї, який стане домінуючим на наступному, романтичному етапі рецепції України в Німеччині. Його важко уявити без гердерівського "слов'янофільства", без його концепції народної творчості та її ролі в розвитку літератури й духовної культури людства.

1. Цит. за: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. - Мюнхен, 1938. - С. 75.
2. *Bardili J.W.* Des Weiland Durch. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Wurttemberg und Obristen uber ein Schwedisches. Dragoner Regiment, Reisen und Campagnen... - Stuttgart, 1730. - S. 420.
3. *Strahlenberg Ph. J.* Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia... - Stockholm, 1730. - S. 251-252.
4. *Хегельмаєр Х.В.* Повідомлення про стан ученості в Києві в російській Україні // Київська старовина. - 1994. - № 2. - С. 95-99.
5. *Штелин Я.* Музыка и балет в России. - Л., 1935. - С. 59-60.
6. *Busching A.F.* Grosse Erdbeschreibung. Band III. Das europaische Russland. - Troppau, 1784. - S. 767-768.
7. Bemerkungen auf eine Reise von St.Petersburg nach der Krim im Jahre 1771 // Auswahl einiger Reisebeschreibungen... IV. Theil. - Leipzig, 1786. - S. 933.
8. *Holier A. von.* Alfred, König der Anglo-Saxen. - Göttingen; Bern, 1773. - S. 171-172.
9. *Voltaire.* Histoire de Charles XII, roi de Suede, - Paris, s.d.. - P. 181.
10. *Scherer J.B.* Anneles de la Petite-Russie... - Paris, 1788. - P. VII-VIII.
11. *Wagner D.E.* Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an bis auf gegenwartige Zeit. Bd. XVI, Theil 8. -Leipzig, 1784. - S. 379.
12. *Scherer J.B.* Histoire raisonnee du commerce de la Russie. - Paris, 1787. - P. 173.
13. *Kratter F. von.* Briefe uber den jetzigen Zustand von Galizien. - Leipzig, 1786.
14. Herders sammtliche Werke / Hrgn. von B.Suphan. Bd. IV. - Berlin, 1876. - S. 402.

Dmytro Nalyvaiko

GERMAN-UKRAINIAN RELATIONS IN THE XVIII CENT. THE RECEPTION OF UKRAINE IN GERMANY, ITS STAGES AND TRENDS

This article gives a general review of the reception of Ukraine and Ukrainian history in Germany and German-speaking countries of the XVIII cent., its stages, leading regularities and trends. Both the phenomena, covered by the Enlightenment paradigm, and those beyond it are considered.